

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

1.03

DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.61.1.08>

Nekaj razmislekov o knjigi in ob knjigi o delovanju ZDA v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno¹

Knjige, zlasti t. i. zgodovinske, ki predstavljajo zgodovino, dogajanje, dogodke in procese, kot so se dogajali v preteklosti, so namenjene spoznavanju tega – nekoliko tudi v smislu izreka o zgodovini kot učiteljici življenja –, kaj se je zgodilo, kdaj in kje se je zgodilo ter kdo je kaj storil. Gre torej v veliki meri za iskanje podatkov o preteklosti. Temu so v prvi vrsti namenjene t. i. zgodovinske knjige. Se pa ob informacijah, ki jih nudijo, bralcu porajajo tudi različna vprašanja. Eno takšnih je zakaj. Zakaj se je nekaj zgodilo, zakaj je nekdo nekaj storil, tako kot je storil. Zakaj? Knjiga, ob kateri se vprašaš, zakaj je bilo tako, kot je bilo, je tudi knjiga o delovanju OSS, obveščevalne službe ZDA, v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, ki jo je napisal zgodovinar dr. Blaž Torkar, *Misija Jugoslavija: OSS in četniško ter partizansko odporiško gibanje, 1943–1945 (Mission Yugoslavia: The OSS and the Chetnik and Partisan Resistance Movements, 1943–1945, McFarland & Company, inc., publishers, Jeffersom, North Carolina: 2020, 185 strani, ilustrirano)*. Ob prebiranju knjige, seznanjanju z njeno vsebino se namreč poraja vprašanje, zakaj so se Združene države Amerike, ki so bile bistven del t. i. protihitlerjevske koalicije oziroma so bile ena od t. i. supersil, ki so se borile proti državam trojnega pakta, tako zanimale za Jugoslavijo, da so v prelomnih trenutkih druge svetovne vojne začele samostojno, brez dotedanjšega sodelovanja z Britanci, pošiljati svoje obveščevalne, vojaške misije v Jugoslavijo, in to tako k partizanom kot k četnikom. ZDA so s svojo obveščevalno službo OSS (Office of Strategic Services) postale samostojni dejavnik, poleg Velike Britanije in Sovjetske zveze, ki ga je zanimala Jugoslavija. Pri tem je bil njihov interes bolj usmerjen v prihodnost Jugoslavije kot pa v obdobje vojne. Vsaj tako je mogoče razumeti zanimanje za četniško, monarhistično, dejansko velikosrbsko politično gibanje v času, ko so Britanci od njega dvignili roke, čeprav jim je politično bolj odgovarjalo, kot so jim partizani oziroma osvobodilno gibanje. Vendar je za Britance takrat veljala predvsem vojaška učinkovitost v boju proti skupnemu sovražniku, tako da so političnost nekako porinili v drugi plan. Britanci so se bolj ali manj sprijaznili z

¹ Blaž Torkar, *Mission Yugoslavia: The OSS and the Chetnik and Partisan Resistance Movements, 1943–1945* (North Carolina: McFarland & Company, inc., publishers, Jeffersom, 2020, 185 strani, ilustrirano).

dejstvom, da bo treba v Jugoslaviji po koncu vojne deliti oblast z osvobodilnim gibanjem, ki je bilo pod vplivom komunistov. Odločili so se za načelo »fifty-fifty«, kar je Stalinu oktobra 1944 predlagal britanski premier Churchill. V OSS pa se s tem niso tako hitro sprijaznili in so v skladu z zavezniško taktiko sicer podpirali osvobodilno gibanje, hkrati pa želeli na njegovih vojaških uspehih v Jugoslaviji rešiti monarhijo in sistem države, kakršen je obstajal pred vojno. Skupaj s centralizmom in srbsko hegemonijo.

Znano je, da je Jugoslavija spadala v britansko interesno sfero in da so se zanjo glede tega, kakšna bo po vojni, kdo ji bo vladal in kakšen bo njen politični red, Britanci »spopadali« s Sovjetsko zvezo. Konec koncev je Velika Britanija nudila zatočišče jugoslovanski vladi in kralju, ki sta med vojno edina predstavljala jugoslovansko državo, okupirano in razkosano med različne okupatorje, in tej pridruženo novonastalo marionetno hrvaško državo. Britanci so vladi in vladarju nudili zatočišče, ker so imeli za to svoje interese. Pri tem pa so pomagali tudi gibanjema, ki sta se na ozemlju okupirane in razkosane jugoslovanske države borili proti okupatorjem, ki so bili tudi sovražniki Velike Britanije. Ko so Britanci spoznali – dokončno so to ugotovili na osnovi svoje misije pri četniškem voditelju Dragoljubu Draži Mihailoviću –, da so četniki kljub svojemu uradnemu imenovanju Jugoslovanska vojska v domovini (v očetnjavi, v angleščini fatherland) v resnici kolaboranti okupatorja, so se od njega odmaknili in ga niso več podpirali. Niti vojaško, niti z orožjem in opremo, niti politično. Nasprotno pa so delovali v OSS. Kolaborantstvo četnikov, za katero so v OSS gotovo vedeli, jih očitno ni motilo. Britanci so glede tega razmišljali in ravnali bolj politično, Američani pa bolj ideološko, čeprav se je Roosevelt s Stalinom glede pogledov precej zblížal, tako da sta Churchilla kar izločila. Šlo je pač za razlike med Britanci in Američani. Prvi so želeli ohraniti imperij in svoje interesne sfere, drugi pa so želeli svet obvladovati na drug, političen in gospodarski način, da bi si ustvarili imperij, ki ni ozemeljski, ampak interesni. In gospodarski. To se je dogajalo tudi glede Jugoslavije in pri tem so igrale obveščevalne službe pomembno vlogo. Zlasti to velja za OSS.

Prav v času, ko je osvobodilno gibanje s srečanjem svojega voditelja Tita s Churchillom v Neaplju avgusta 1944 privolilo ne le v vojaško, ampak tudi politično sodelovanje, so Američani, OSS, poslali k četnikom svojo misijo, ki so jo skrivali tako pred Britanci kot pred jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem. Res so takrat samostojno misijo poslali tudi k Titu, da so lahko opravičili samostojno, na neki način tajno misijo pri Draži Mihailoviću.

O delovanju OSS v Jugoslaviji je napisal knjigo dr. Blaž Torkar. V njej je predstavil celotno delovanje OSS v Jugoslaviji v letih 1943 do 1945 pri obeh, med seboj nasprotnih, kar odkrito sovražnih vojaškopoličnih gibanjih. Knjiga je namenjena v prvi vrsti ameriškemu bralcu, ameriški javnosti kot informacija o dejavnosti ZDA, njene obveščevalne službe v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Vendar je dobrodošla tudi za nas, da se seznanimo s tem. O delovanju OSS v Jugoslaviji, denimo o misiji OSS »Ranger Unit« pri Mihailoviću jeseni 1944, je obširen znanstveni članek objavil dr. Dušan Biber, sicer tisti, ki je prvi »zagizel« v arhiv OSS (*Borec*, 1988/10-11), pa tudi o drugih ameriških misijah pri partizanih, npr. o misiji »Alum« v Sloveniji (*Prispevki*

za *novejšo zgodovino*, 2006/1), vendar je Torkar v knjigi obdelal celotno delovanje OSS v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno.

O delovanju med drugo svetovno vojno najbolj znane britanske obveščevalne službe (bila je bolj operativna kot klasična obveščevalna služba) Special Operations Executive – SOE (Uprava za posebne operacije), ki je imela namen »zažgati Evropo«, kot se je o njenih nalogah, da nudi pomoč odporniškim gibanjem v okupiranih državah (in jih po možnosti vodi in usmerja po britanskih željah), izrazil Churchill (bil je pobudnik za njeno ustanovitev in delovanje), vemo precej tudi izpod peres slovenskih avtorjev, medtem ko o ameriški OSS ni bilo toliko govora. Vendar je imela OSS precej velik vpliv na dogajanje v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Vpliv OSS je bil bolj političen kot vojaško obveščevalen in je predstavljal izraz ameriškega vpletanja v politične zadeve neke druge, samostojne države. To je postal po drugi svetovni vojni, v t. i. hladni vojni, običajen način delovanja ZDA kot države in njene obveščevalne službe. Po vojni je bila to CIA kot naslednica OSS. Njeno povojno delo in delovanje je med drugo svetovno vojno začrtala OSS.

Preučevanje delovanja obveščevalnih služb, delovanja »špijonov«, je za zgodovino pomembno in za zgodovinarje dobrodošel predmet preučevanja. Mnogokrat je namreč prav delovanje obveščevalnih služb tisto, ki vpliva na zgodovinsko dogajanje, ga spodbudi ali usmeri. V zgodovinskem dogajanju sta zato vedno zanimiva dejavnost vohunov, dejansko delovanje obveščevalnih služb, ki delujejo večinoma v interesu in za interese posamezne države, in to običajno na ozemlju druge. Ker gre za delovanje nečesa tajnega, skrivnega in zato zavitega v skrivnostnost, je preučevanje obveščevalne dejavnosti vabljivo. Pa tudi precej odgovorno, kajti pri obveščevalni dejavnosti je treba vedeti, da vse, kar ostane o tej zapisano, ni vedno točno oziroma je treba marsikaj jemati z rezervo. Obveščevalna poročila imajo namreč svojo logiko in »resnico«, ki izhaja iz značaja te dejavnosti. Zato jih gre jemati z zdravo pametjo, logiko in s previdnostjo. OSS je bila ena od obveščevalnih agencij, ki je delovala med drugo svetovno vojno in je v svojem delovanju vsebovala vse značilnosti, ki jih imajo obveščevalne službe. Imela je obrambne naloge varovanja ZDA pa tudi bolj »napadalne«, zagotavljati svoji državi določen položaj, pomen in vpliv. Kot vsaka obveščevalna služba je tudi OSS delovala v imenu in v korist svoje države. Zanj!

V svetu delujejo obveščevalne službe, različni vohuni in agenti, tudi taki, ki jim njihove državne oblasti podelijo »licenco za ubijanje« (povzeto po Jamesu Bondu oziroma Ianu Flemingu, njegovem »očetu«), njihova naloga pa je, da za svojo državo zagotavljajo informacije in delujejo zanjo obrambno, pa tudi napadalno. To kažejo mnogi primeri delovanja obveščevalnih služb. Ne gre pozabiti, da je poleg tega, da je bil državna, tajna politična policija, varuh nacističnega režima, Gestapo imel tudi obveščevalne naloge; februarja 1944 je prevzel še naloge vojaške obveščevalne službe Abwehr. Ne gre pozabiti, da je tudi Varnostno obveščevalna služba, t. i. VOS sloveskega osvobodilnega gibanja imel predvsem obveščevalno funkcijo. Ta je bila za uspešnost v vojni bolj pomembna kot t. i. varnostna, čeprav se VOS danes poznan le po tej. Posebno zanimive pa so obveščevalne službe in njihovo delovanje v vojnem obdobju.

To velja tudi za delovanje obveščevalne službe ZDA, ki je delovala med drugo svetovno vojno in predstavljala neposredno predhodnico znane in tudi razvpite CIE, ki je bila v bipolarno oblikovani svetovni politiki med hladno vojno v veliki meri udeležena pri oblikovanju sveta po željah in okusu ZDA. Med drugo svetovno vojno se je obveščevalna služba imenovala Office of Strategic Services (OSS) in je imela nalogo, da na obveščevalnem področju skrbi za obrambo političnih interesov ZDA oziroma te interese ustvarja in ustvari. Takšna je bila njena naloga, ki jo je opravljala na ozemlju v drugi svetovni vojni okupirane in med okupatorje razkosane jugoslovanske države. OSS je bila v tistem obdobju glede Jugoslavije izraz nastajajočega ameriškega imperializma, ki se je takrat kazal v nastajanju t. i. interesnih sfer. Slogan »Make America great (again)« se namreč ni začel z Donaldom Trumpom, ampak je del ameriške politične »kulture« in stvarnosti vsaj od druge svetovne vojne naprej. Zlasti pa po drugi svetovni vojni. Začel pa se je med njo. Sredstvo tega je bila vsaj glede Evrope takrat OSS. Glede tega je OSS v imenu ZDA posegla v zelnik države, ki je bila njihova največja zaveznica (in od ZDA zelo odvisna), tj. Velike Britanije kot takrat prve imperialistične sile na zemeljski obli. Kljub zglednemu sodelovanju njunih obveščevalnih služb v odnosu do skupnega sovražnika, Nemčije, Japonske, ki sta vsaka na svojem koncu sveta na najbolj brutalne načine želeli ustvariti svoj »življenjski prostor«, je OSS vseeno delovala za interese svoje države s pogledom v jutrišnjost.

Začetek OSS je bil COI (Office of the Coordinator of Information), ki je kot prva obveščevalna služba ZDA (pred tem je ZDA niso imele) nastala julija 1941, ko je v Evropi že bila vojna, na pobudo predsednika ZDA Roosevelta. Julija 1942 se je Roosevelt odločil, da se COI preimenuje v OSS. Vodil jo je veteran iz prve svetovne vojne (služil je v Franciji), pravnik oziroma odvetnik (z Wall Streeta) William Donovan, znan po nadimku »Divji Bill«; ponovno je vstopil v vojsko s činom polkovnika, ki ga je imel iz prve svetovne vojne, in nato hitro postal general. Njegov položaj v COI in nato v OSS je bil zelo podoben položaju, ki ga je v FBI imel J. E. Hoover. V svoji organizaciji oziroma službi je bil vsemogočen. Donovan je bil tisti, ki je OSS vzpostavil in jo napravil za obveščevalno agencijo z »rekrutiranjem« agentov, med katerimi so bile tudi ženske in mnoge znane osebnosti iz vrst intelektualcev, denimo univerzitetnih profesorjev najbolj prominentnih ameriških univerz, ki so imeli znanje jezikov, poznali pa so tudi tehnike raziskovanja. Med agenti OSS so bili tudi znani filmski igralci in športniki. Obveščevalnega dela se je Donovan lotil analitično in sistematično. OSS je vzpostavila tudi stike z Vatikanom oziroma je za vohunjenje, ali obveščevalno dejavnost, kar se lepše sliši, uporabljala tudi duhovnike, in to brez papeževe vednosti. Donovan je hitro zgradil veliko obveščevalno agencijo; pred koncem druge svetovne vojne je bilo v OSS skoraj 13.000 uslužbencev. Najbolj dejavna je bila na Balkanu, v Franciji, na Kitajskem in v Burmi. Poleg Donovan je z OSS v navezavi z Jugoslavijo in delovanjem OSS v njej povezan še Allen Dulles, ki je po vojni postal prvi direktor CIE. Dulles je med drugo svetovno vojno od novembra 1942 deloval v Švici, iz Berna, od koder je usmerjal delovanje OSS v Evropi, torej tudi glede Jugoslavije. O tem piše Torkar v devetem poglavju svoje knjige.

Donovan in OSS sta namreč veliko pozornost namenjala Jugoslaviji. Nasploh ji je ameriška politika namenjala veliko pozornost, čeprav so nekako priznavali, da je to »interesna sfera« Velike Britanije. Je pa zaradi ameriškega interesa do Jugoslavije prišlo do manjših nesoglasij med Rooseveltom in Churchillom. Po kapitulaciji Italije jeseni 1943 je Roosevelt želel, da bi direktor OSS Donovan imel v svojih rokah vse zavezniške obveščevalne in subverzivne operacije na Balkanu, vendar se Churchill s tem ni strinjal. Američani so namreč postajali Britancem konkurenca na Balkanu. OSS se je začela zanimati za Jugoslavijo in v njej delovati leta 1943. Sprva skupaj z Britanci, od avgusta 1944 pa samostojno, brez Britancev ali deloma celo skrivaj pred njimi. S približevanjem Američanov evropskemu bojišču je namreč to postalo zanje zanimivo tudi z obveščevalnega stališča. Ker je bilo bojišče na jugoslovanskem ozemlju ne le zelo aktivno, ampak za angloameriške zaveznike pomembno tudi zaradi soseščine bojišča v Italiji, so postali jugoslovansko osvobodilno gibanje in jugoslovanski partizani zanje zanimivi ter so jih sklenili opazovati in z njimi sodelovati. Jugoslavija je sicer sodila v interesno ali kar vplivno območje Velike Britanije, ki je pozno spomladi 1943 poslala v vrhovni partizanski štab (k Titu) svojo vojaško misijo (dejansko dve hkrati, ki pa sta zaradi smrti enega od vodij v t. i. bitki na Sutjeski (nemška ofenziva Schwarz) postali ena pod vodstvom stotnik Williama Deakina, ki je bil pripadnik SOE); mesec dni kasneje je v slovenski glavni partizanski štab prišel britanski častnik major William Jones. Od septembra 1943 je bil vodja britanske in tudi ameriške misije pri Titu, v njegovem partizanskem štabu in političnem vodstvu jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, britanski brigadir Fitzroy MacLean; njemu so bile zaradi vodilne vloge Velike Britanije na tem območju podrejene tudi ameriške misije. Te so imele obveščevalne naloge, zadolžene pa so bile tudi za organizacijo vojaške pomoči partizanski vojski. Proti koncu vojne se je njihov »delokrog« s približevanjem jugoslovanskemu ozemlju razširil na »politično« področje, saj so pošiljali tudi »politična poročila«. Angloameriške misije pri partizanih so se vključile v reševanje vprašanj o povojni ureditvi v Jugoslaviji ter o povojnih mejah na zahodu in severu.

O tem, kako je OSS delovala v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, dejansko od leta 1943, »pripoveduje« Torkarjeva knjiga *Misija Jugoslavija*. Dr. Blaž Torkar (1981) je zgodovinar vojaštva in vojevanja, vojaški zgodovinar, ki je dolgo (od leta 2006) delal kot kustos v Vojaškem muzeju Slovenske vojske, sedaj pa poučuje vojaško zgodovino v Centru vojaških šol Slovenske vojske. Ukvarja se z zgodovino vojskovanja v pravem pomenu tega delovanja, denimo s strateškimi in taktičnimi vprašanji in njihovimi rešitvami v slavni avstroogrsko-nemški ofenzivi na soški fronti – v 12. bitki, ki nosi tudi ime »čudež pri Kobaridu« –, predvsem pa s »čudežem« takratnega nemškega nadporočnika Erwina Rommla, kasnejšega čudežnega feldmaršala, imenovanega »Puščavska lisica«, ali pa z delovanjem Teritorialne obrambe v t. i. desetdnevni vojni leta 1991. Vojaško delovanje in gibanje Rommla je natančno preučil na terenu in večkrat prehodil vse grape in strmine, čez katere se je oktobra 1917 gibala nemška enota pod Rommlovim poveljstvom. Glede tega je gotovo največji strokovnjak na svetu. Vendar je njegova raziskovalna zgodovinarska »ljubezen« preučevanje delovanja OSS v Sloveniji.

O delovanju obveščevalne službe ZDA v Sloveniji med drugo svetovno vojno je namreč napisal študijo, s katero je doktoriral (*Ozadje delovanja misij ameriške obveščevalne službe OSS v Sloveniji: (1943–1945)*). Kot monografija je delo izšlo leta 2012 pod naslovom *Prikriti odpor: ameriška obveščevalna služba na Slovenskem med drugo svetovno vojno* pri celovski Mohorjevi družbi. Mentor pri tem delu je bil dr. Gorazd Bajc, ki je med slovenskimi zgodovinarji, seveda po Dušanu Bibru kot pionirju v raziskavah zavezniškega sodelovanja z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem in tudi vpletanja v jugoslovanske razmere, najbolj intenzivno in poglobljeno raziskoval (in to še vedno počne) to dogajanje v britanskem in ameriškem državnem arhivu. Njemu ob bok glede ameriškega delovanja in vplivanja je stopil Blaž Torkar. In to zelo uspešno.

Torkarjevo zanimanje za ameriške vojaške oziroma obveščevalne misije in njihovo poznavanje je bil razlog, da so za njegovo raziskovalno delo pokazali zanimanje v ZDA. Njegovi ameriški kolegi iz vrst vojaških zgodovinarjev, s katerimi se je kot vojaški zgodovinar Slovenske vojske srečeval na različnih strokovnih in stanovskih srečanjih vojaških zgodovinarjev, so mu dali pobudo, da s svojimi raziskovalnimi izsledki o OSS pri nas seznanijo tudi ameriške bralce. Založba, ki ji je poslal svoje delo v angleščini, je želela od njega vsebinsko dopolnitev. Delovanje ameriške obveščevalne službe le v Sloveniji se jim je namreč zdelo ozemeljsko preveč omejeno, zato so želeli, da predstavi dejavnost OSS na vsem ozemlju jugoslovanske države, in to ne le med partizani ali pri partizanih, ampak tudi pri četnikih. Ameriški založnik je želel celovito podobo delovanja OSS na jugoslovanskem ozemlju, tako ozemeljsko kot tudi glede obeh gibanj, s katerima je OSS med vojno sodelovala. V tem primeru se je pokazalo, da v tujini Jugoslavijo, katere del je bila Slovenija tudi med drugo svetovno vojno, še vedno vidijo kot »predmet raziskave«. Poleg tega pa velja vedeti, da so zavezniki med drugo svetovno vojno v nasprotju z okupatorji, ki so razkosano jugoslovansko državo prav zaradi tega imeli za izničeno, neobstoječo, nekdanjo državo (debelacija), na takratno dogajanje v Jugoslaviji gledali kot na dogajanje v celotni jugoslovanski državi, ki so jo želeli ohraniti, obuditi in obnoviti kot enotno.

Ko je govora o Jugoslaviji in »slovenocentrizmu« v zgodovino pisju, ne gre za t. i. jugonostalgijo, ampak za dejstvo, ki ga je treba v zgodovinskem kontekstu in zgodovino pisnem delu upoštevati kot načelo o »prostoru in času« ali pa »času in prostoru«. Na zahtevo ameriškega založnika je Blaž Torkar bil prisiljen preseči zgodovino pisni »slovenocentrizem« in predstaviti »misijo Jugoslavija«, delovanje ameriške obveščevalne službe OSS za celotno jugoslovansko ozemlje oziroma tam, kjer je OSS v Jugoslaviji delovala. Založba se je namreč, pred natisom Torkarjevega dela, odločila narediti analizo potencialnih bralcev in se jim v določeni meri prilagoditi. Tako se je moral Torkar prilagoditi zahtevam založnika in razširiti prikaz delovanja OSS na celotno jugoslovansko ozemlje in tudi na četnike, ki so jih Američani dlje kot Britanci upoštevali kot vojaško odporniško gibanje proti okupatorju. Tako smo dobili delo, ki predstavlja delovanje OSS na celotnem ozemlju jugoslovanske države.

Knjiga opisuje delovanje obveščevalne službe ZDA Office of Strategic Services v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Govori o ameriških misijah – obveščevalnih,

vojaških in političnih – v tistem obdobju. Dejansko gre za prikaz vpletanja ZDA v dogajanje med drugo svetovno vojno v Jugoslaviji. Prikazuje obveščevalni vidik političnega pogleda ZDA na jugoslovansko državo, od političnega podpiranja četnikov/četništva kot odporniškega gibanja pa do nudenja podpore jugoslovanskim partizanom oziroma jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju. Delovanje OSS je bilo ključ za razvoj ameriške politike v tem delu sveta; OSS je namreč ameriški vladi posredovala najpomembnejše informacije, da je ta sprejemala svoje odločitve v zvezi z odnosom do Jugoslavije.

Knjiga v podrobnostih (kolikor je pač dopuščal obseg knjige) in posameznostih razkriva delovanje OSS, ki je začela po svojih poslanih agentih delovati na ozemlju Jugoslavije, pri četnikih in pri partizanih, po uspeli invaziji ameriške vojske v severno Afriko novembra 1942 in nato skupaj z Britanci poleti 1943 na Sicilijo. Prikazuje poglobitve misije OSS na ozemlju Jugoslavije in bolj v podrobnosti predstavlja njihovo delovanje v Sloveniji, od Primorske, osrednje Slovenije pa do Štajerske. Slovenija je bila namreč za t. i. zahodne zaveznike zanimiva, ker jim je lahko služila kot odskočna deska za obveščevalno dejavnost v Avstriji (na ozemlju nekdanje avstrijske države, takrat dela nemškega rajha). Pri tem so uporabljali zveze in »usluge« slovenskih partizanov. To so mnogi slovenski zgodovinarji zelo natančno prikazali (Dušan Biber, Gorazd Bajc, Marjan Linasi, Ljuba Dornik Šubelj idr.). V knjigi o delovanju ameriške obveščevalne službe v Sloveniji med drugo svetovno vojno je Torkar na osnovi izvirnega ameriškega arhivskega gradiva opisal vse ameriške misije v Sloveniji, njihovo delovanje na terenu ter odnose z drugimi misijami, partizanskimi poveljniki in političnim vodstvom OF. Drugače pa je OSS kazala veliko zanimanje za Srbijo in četništvo ter njihov politični pogled na Jugoslavijo, kakršno so srbski nacionalisti, kot so jih imenovali v OSS, želeli vzpostaviti. Njihovi pogledi, na primer glede organizacije države, vprašanja centralizma ali federativnosti, so bili povsem nasprotni nameram osvobodilnega gibanja.

Pri pisanju svojega preglednega dela o vlogi ZDA v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, ki jo je izražala dejavnost ameriške obveščevalne službe OSS, je Blaž Torkar v prvi vrsti uporabil arhivsko gradivo te službe, ki ga hrani National Archives and Records Administration iz Washingtona (NARA; vrsto gradiva iz tega arhiva so odbrali slovenski arhivisti in kopije tega hrani Pokrajinski arhiv Koper), pa tudi gradiva iz britanskih virov iz The National Archives in London (TNA). Poleg tega je uporabil tudi gradivo Arhiva Republike Slovenije pa tudi že objavljeno dokumentarno gradivo, denimo Foreign Relations of the United States. Glede literature je bil zelo temeljit in je uporabil domala vso, ki je za temo, o kateri je pisal, bistvena. To velja za domačo in tujo literaturo, knjige in članke. Glede gradiva obveščevalnih služb pa se je treba zavedati in upoštevati, da je to v tujih ali domačih arhivih pogosto nepopolno, saj vsaka »resna« obveščevalna služba vse dokumente pred predajo arhivu skrbno pregleda in »očisti« ali pa naredi občutljivo gradivo kako drugače nedostopno.

Knjiga o misijah OSS v Jugoslaviji v enajstih poglavjih predstavlja OSS, njeno organiziranost in dejavnost na »terenu« celotne Jugoslavije. Na začetku na kratko predstavi začetke OSS. V prvem prikaže začetke OSS, ki je nastala iz COI (Coordinator of

Information). »Pripoveduje« tudi o tem, da je Donovan, še preden je bila obveščevalna agencija ZDA COI sploh ustanovljena in še preden je Kraljevina Jugoslavija pristopila k Trojnemu paktu, ob svoji turneji po sredozemskih državah zgodaj spomladi 1941 obiskal tudi Beograd. Takrat se je sestal s pomembnimi osebami s političnega in vojaškega vrha Kraljevine Jugoslavije, denimo knezom Pavlom Karađorđevićem in predsednikom vlade Cvetkovićem, vojnim ministrom Pešićem itd. Kasneje so sumili, ni pa to potrjeno niti dokazano, da je bil Donovan posredno vmešan v oficirski puč, naperjen proti vladi, ki je sprejela vstop k Trojnemu paktu. ZDA so vsekakor želele, da se Jugoslavija ne bi zvezala s Trojnim paktom. O tem dogajanju piše Torkar v prvem poglavju knjige. V drugem poglavju predstavlja interese OSS v severni Afriki in Sredozemlju, kar je pomenilo tudi na Balkanu oziroma na ozemlju Jugoslavije. Območje Balkana je bilo namreč povezano z vojaško situacijo v severni Afriki in Sredozemlju nasploh. Ko so si zavezniki, Britanci in Američani, tam zagotovili prevlado in je bila na vrsti Italija, je zanje postal zanimiv tudi Balkan. Američani in Britanci, natančneje OSS in SOE, so se že junija 1942 dogovorili, kje bo katera od služb delovala. Jugoslavija oziroma Balkan je sicer pripadel Britancem, vendar so za to območje kazali veliko zanimanje tudi v OSS. Ta je sicer vse do avgusta 1944 delovala s svojimi agenti, člani misij skupaj z Britanci, pod britanskim poveljstvom. Nov dogovor, po katerem je bila glede obveščevalnega delovanja Jugoslavija pod britansko »ingerenco«, so Britanci in Američani sklenili konec junija 1943, neposredno pred invazijo na Sicilijo. Na obveščevalnem področju je med Britanci in Američani vsekakor potekal »spopad« za Balkan. Američani so želeli biti prisotni in so oblikovali jugoslovansko sekcijo OSS v Kairu, ki se je nato po uspeli zavezniški osvojitvi Sicilije in južne Italije preselila v Bari. Tam so sodelovali z ustanovami jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in organizirali pošiljanje pomoči partizanom v Jugoslavijo. Je pa OSS poskrbela tudi za vojaško in obveščevalno usposabljanje Jugoslovancev za agente OSS; glede tega je sklenila dogovor z jugoslovansko vlado. Primerne osebe, ki so jih želeli usposobiti za agente OSS, so iskali po taboriščih vojnih ujetnikov v severni Afriki, zajetih kot pripadnikov nemško-italijanske vojske. Izmed teh ujetnikov, ki so se odločili sodelovati v zavezniškem taboru kot vojaki, so nato »izluščili« tiste, ki so jih sklenili usposobiti za sodelavce OSS (moralo so se denimo padalsko usposobiti) in jih »ločiti« na tiste, ki so bili za partizansko ali četniško stran. Več se jih je opredelilo za partizansko. Usposabljanje za vojaške veščine, na primer padalstvo, so izvedli Britanci, medtem ko jim je obveščevalne veščine posredovala OSS. Februarja 1944 je bilo o teh novih agentih OSS, ki so bili jugoslovanskega porekla, iz Barija, kjer so se nahajali, v Washington poslano poročilo o 28 osebah, agentih OSS. Jugoslovanska sekcija OSS na Bližnjem vzhodu je sredi marca 1944 pripravila pregled osnovnih informacij o Jugoslaviji, namenjen osebju OSS, ki se je urilo za tajno obveščevalno delo v Jugoslaviji.

OSS in Donovana so vsekakor zelo zanimali razmere in razmerja v Jugoslaviji po njeni okupaciji in po tem, ko se je v njej razplamtel boj proti okupatorjem. V dogajanje v Jugoslaviji pa se je OSS neposredno vpletla poleti 1943, nekaj mesecev za Britanci, ki so konec maja 1943 poslali v Titov štab svojo prvo misijo (»Typical«). V nasprotju z

Britanci, ki so sicer že od leta 1941 imeli svojega predstavnika v četniškem štabu Draže Mihailovića, so Američani oziroma OSS sredi avgusta 1943 poslali svojega človeka; štiri dni kasneje je predstavnik OSS prišel tudi v vrhovni partizanski štab. Začelo se je aktivno sodelovanje OSS s partizani in četniki ter vpletanje ZDA tudi v jugoslovansko politično dogajanje.

OSS je o četniškem gibanju in Mihailoviću bila dovolj dobro informirana. Že pred tem, ko je konec avgusta 1944 poslala svojo misijo »Ranger« v Mihailovićeve štab, ga je OSS »spremljala« in analitiki OSS so napravili kar nekaj temeljitih prikazov Mihailovića in njegovega četništva z vojaškega in političnega stališča. Ti prikazi za Mihailovića in njegovo gibanje niso bili nič kaj laskavi. Eden poglobitnih analitikov OSS glede Mihailovića in četništva je bil Alexander Vucinich, upokojeni profesor stanfordske univerze, ki je nekaj časa študiral v Beogradu in tam spoznal politični in mentalni utrip ter občutil politično atmosfero Kraljevine Jugoslavije. Avgusta 1942 je Vucinich napisal memorandum »Kdo se bori v Jugoslaviji«, septembra pa »SedANJI položaj generala Mihailovića«. V memorandumu iz oktobra 1942 je Vucinich opozoril na ponovno oživljanje predvojnega srbskega hegemonizma in na to, da dajejo jugoslovanski begunski politiki več konkretne pomoči osi kot zaveznikom. Sredi maja 1943, torej ob začetku bitke na Sutjeski (operacija Schwarz), v kateri so z okupatorji sodelovali tudi četniki, je Vucinich napisal daljši memorandum z naslovom »Mihailovićeve mit«. V njem je Mihailovića jasno opredelil kot kolaboranta. Ta memorandum je bil poslan direktorju OSS Donovanu v upanju, da bo prišel tudi v roke predsednika ZDA Roosevelta. O tem je pisal Dušan Biber (OSS v Jugoslaviji – vojna do iztrebljenja, *Prispevki za novejšo zgodovino* 37, 1996, 1-2).

Kljub jasnim analitičnim opozorilom glede Mihailovića in njegovih četnikov (od začetka leta 1942, ko je Mihailović postal minister za vojsko v jugoslovanski kraljevi vladi, so njegovi četniki nastopali kot Jugoslovanska vojska v domovini (očetnjavi) in se predstavljali kot del zavezniških vojaških sil) so v OSS menili, da je Mihailović pomemben vojaški in politični dejavnik v Jugoslaviji. Takega mnenja od prve polovice leta 1943 niso več imeli Britanci, ki so svojo misijo (vodil jo je Bill Bailey) v Mihailovićeve štabu res odpoklicali šele konec januarja 1944, a po tem z Mihailovićem niso več sodelovali. So pa prav Baileyjeva poročila o Mihailovićeve delovanju prepričala Britance, da so dvignili roke od četnikov in vojaško podpirali partizane kljub njihovem »komunizmu«. Glede svojega odnosa do četništva je bila OSS bolj pazljiva in pragmatična, na kar je vplival tudi četniški »državotvorni« program, ki pa je bil za obnovljeno jugoslovansko državo izrazito prosrbski in srbsko hegemoničen. OSS pa si ni želela povsem zapreti vrat za četništvo.

O sodelovanju OSS z Mihailovićem oziroma četniškim gibanjem govori tretje poglavje Torkarjeve knjige. V njem je predstavil misije OSS pri četnikih; že konec septembra 1943 sta kot predstavnika OSS v okviru britansko-ameriške misije v Mihailovićeve štab prišla podpolkovnik Albert B. Seitz in poročnik George Musulin. Kot prvi ameriški oficir pa je v četniški štab že 18. avgusta 1943 prišel ameriški kapetan Walter R. Mansfield. Američani so namreč menili, da je njihova prisotnost potrebna

ne le zaradi dogajanja med vojno, ampak še bolj zaradi povojnih političnih razlogov. Želeli so namreč razvijati svojo samostojno »jugoslovansko politiko«, postati politični dejavnik, tekmeč Britancem na ozemlju, ki so ga ti imeli za svojo interesno sfero. Britanska politika je zato ostro nasprotovala dejavnosti OSS pri Mihailoviću, zlasti po tem, ko je od njega odpoklicala svoje predstavnike. Britanci so spoznali, da je kolaborant. Američanov to očitno ni motilo, kajti na to so imeli svoje poglede. Kot so imeli svoje poglede na medsebojni spopad četnikov in partizanov. Ta je bil v resnici izraz državljanske vojne, ki je bila dejansko to, saj se je, vse dokler je bil Mihailović v jugoslovanski vladi kot minister in tudi poveljnik Jugoslovanske vojske v domovini (očetnjavi), bojeval za ohranitev dotedanje oblasti v jugoslovanski državi, medtem ko ji je osvobodilno gibanje nasprotovalo in je vzpostavilo svojo oblast (AVNOJ, NKOJ). Po dogovoru o sodelovanju begunske vlade in »revolucijske« vlade poleti 1944 (dogovor Tito-Šubašić) se je stanje državljanske vojne sicer politično omililo, ne pa tudi vojaško. Pri tem je imela svojo vlogo tudi OSS. Pri vojaškem in političnem odnosu med četniškim in osvobodilnim, partizanskim gibanjem je šlo za klasično državljansko vojno, v katero so se posredno vmešali Američani, potem ko so se Britanci taktično umaknili in raje vojaško pragmatično podpirali partizane zaradi njihove večje vojaške učinkovitosti na bojišču. Američani so s pomočjo OSS sodelovali s četniki vse do jeseni 1944, ko so partizani osvojili in osvobodili jugovzhodni del jugoslovanske države.

Od poletja in jeseni 1944 je imela OSS v Mihailovićevem štabu dve misiji. Ena od teh, »Halyard«, je bila namenjena reševanju oziroma prevozu zavezniških letalcev (večinoma Američanov), ki so bili na nalogi bombardiranja zlasti romunskih naftnih polj, ta so bila takrat glavni vir goriva za Nemčijo, sestreljeni in so jih na ozemlju Srbije zajeli ali rešili četniki (pred Nemci). V tej misiji je sodeloval pripadnik OSS poročnik George Musulin, ki je že prej bil na eni od misij OSS pri četnikih, od oktobra 1943 do konca maja 1944; navzven si je nadel povsem četniški videz, z brado, kučmo šubaro in kokardo na njej; udeležil se je tudi t. i. kongresa četniškega gibanja v vasi Ba, ki so ga konec januarja 1944 organizirali kot protiutež Avnoju. Na neki način je s tem dal četniškemu kongresu legitimnost. Takšno, kot so jo zavezniški oficirji dajali partizanom in osvobodilnemu gibanju glede njihovih političnih odločitev, denimo federativnosti. Ob svojem odhodu od Mihailovića je s seboj v Bari odvedel 40 zavezniških letalcev, ki so jih rešili četniki (ti so jih skrivali pred Nemci). Mihailović je nato sam predlagal ZDA (po nekdanjem ambasadorju Kraljevine Jugoslavije v ZDA Fotiću), da naj še ostale, bilo jih je več kot 400, odpeljejo Američani s svojimi letali. Očitno se je s to gesto želel Američanom prikupiti. Ti so v akcijo vpregli Musulina kot dobrega poznavalca četnikov in razmer. Akcija oziroma misija je dobila ime »Halyard« – pri Srbih je znana kot operacija »Zračni most« –, v kateri so avgusta 1944 Američani v štirinajstih dneh z letali (zračni most) prepeljali iz Srbije, z ozemlja pod četniškim nadzorom, v Bari okoli 260 zavezniških letalcev; vseh evakuiranih zavezniških letalcev z jugoslovanskega ozemlja, tudi tistih, ki so jih rešili partizani, je bilo 432, od tega je bilo 343 pripadnikov ameriških zračnih sil. Šlo je izključno za reševalno misijo, in ne za vojaško, kaj šele za politično. Čeprav je dobil navodilo, da Mihailoviću ne da nobene

obljube političnega značaja, so z enim od letal zračnega mosta v Italijo odšli tudi politični predstavniki četniškega gibanja, da bi navezali neposredne stike s kraljem Petrom II. Zato so proti temu ostro protestirali Britanci in za Musulina zahtevali kazen. Kot vodjo misije so ga zaradi pretirane naklonjenosti četnikom zamenjali.

V odnosu do četnikov se je namreč najbolj kazalo nasprotje oziroma rivalstvo med britansko obveščevalno dejavnostjo na ozemlju Jugoslavije in ameriško. Britanski premier Churchill je ameriškemu predsedniku Rooseveltu glede nove misije, ki jo je OSS konec avgusta 1944 poslal v Mihailovičev štab, jasno povedal, da je direktor OSS Donovan na čelu Mihailovičevega lobija in da takšna politika vodi v odkrito državljansko vojno v Jugoslaviji, ki jo ustvarja prav OSS s svojo dejavnostjo pri četnikih. Na neki način so bili s tem Američani generator državljanske vojne, ki se je razvijala v zmago partizanov. Američani so želeli to upočasniti ali kar preprečiti.

V misiji »Halyard« je imel pomembno vlogo tudi ameriški letalski polkovnik George Kraigher iz novoustanovljene enote Air Crew Rescue Unit. Bil je bratranec pisatelja Lojza Kraigherja in tako v sorodu z Borisom Kraigherjem (sinom Lojza K.), enim vodilnih slovenskih komunističnih voditeljev med vojno in po njej. Misija »Halyard«, Musulina so zamenjali, ker je bil po mnenju Britancev pretirano naklonjen četnikom, Američani pa niso želeli pretirano napenjati odnosov z Britanci. ZDA so takrat do Jugoslavije vodile svojo politiko, ki je bila nasprotna britanski. Menili so, da je britanska politika do Tita napačna, ker je komunist. Tega so se zavedali tudi Britanci, a so glede tega delovali bolj v rokavicah kot Američani.

Še v obdobju zračnega mosta med Srbijo in Barijem je konec avgusta 1944 OSS poslala k Mihailoviču svojo novo misijo s šifro »Ranger Unit«, ki jo je vodil podpolkovnik Robert McDowell. Bil je profesor moderne evropske zgodovine na Univerzi Wisconsin, strokovnjak za balkanska vprašanja. Njegova misija, katere namen je bil dolgoročnejši in naj bi segal v povojni čas, je bila povsem tajna, zanjo namreč niso smeli izvedeti niti Britanci, niti jugoslovanska kraljeva vlada, niti jugoslovansko osvobodilno gibanje. Oboji, Britanci in z njimi povezana jugoslovanska vlada na eni in partizansko gibanje na drug strani, pa so zanjo izvedeli in ji ostro nasprotovali. Pri četnikih je misija »Ranger Unit« pod vodstvom McDowlla ostala do 1. novembra 1944. OSS je poslala svojo samostojno vojaško misijo tudi v Titov štab (do tedaj so agenti OSS delovali v britansko-ameriških skupnih misijah) že med potekom zračnega mostu; misija OSS je prišla k Titu 11. avgusta 1944. To pa zato, da ne bi bilo pretirano sporno, da je tudi pri Mihailoviču njena samostojna misija. Američani so želeli uravnoteženo sedeti na dveh stolih. Britanci so to razumeli kot možnost podpiranja državljanske vojne v Jugoslaviji med tistimi, ki so želeli ohraniti jugoslovansko državo tako, kot je bila (v resnici so želeli stanje še poslabšati), in osvobodilnim gibanjem, ki je želelo bistvene spremembe. Zlasti glede njene organizacije, da postane federativna, ne več centralistična s srbsko hegemonijo. Šlo je v bistvu za nasprotje med srbskimi pogledi na Jugoslavijo in vsejugoslovanskimi.

Naloga misije »Ranger Unit« je bila obveščevalna. Njen cilj je bil zbiranje in pošiljanje strateških vojaških in političnih informacij zlasti v Srbiji. Imela pa je tudi

nalogo, da naveže stike s protiosnimi silami v Bolgariji in na Madžarskem. Mihailović je McDowellovo misijo sicer razumel kot izraz politične podpore ZDA četniškemu gibanju in svojim pristašem predstavljal McDowlla kot osebnega predstavnika predsednika Roosevelta. Svoje gibanje je, kot kažejo McDowellova poročila, slikal kot zelo vojaško uspešno in množično, kar mu je McDowell očitno verjel. Zato je predlagal, da naj Američani pošljejo v Srbijo svojo enoto, ki bo delovala samostojno, pa tudi to, da pošljejo svojega častnika k slovenskim »nacionalistom«, kot mu je Slovensko domobranstvo predstavil Mihailović. Se je pa McDowell že kmalu po prihodu k Mihailoviću v njegovi prisotnosti sestal z nemškim obveščevalcem, tako da je za Mihailovićevo kolaboracijo vedel iz lastnih izkušenj. V sklepnem poročilo o delovanju »svoje« misije je zatrdil, da ni videl nikakršnih dokazov o kolaboraciji srbskih nacionalistov, kot je imenoval četnike. McDowell in tudi drugi člani misije »Ranger Unit« so bili četništvu naklonjeni, ker se je borilo proti »komunistom«, in glede tega je bil naklonjen tudi pogovarjanju z Nemci. Ti so njegovo misijo in zlasti njega ocenjevali kot zadnje upanje za vse srbske kolaborante. McDowellova dogovarjanja z nemškimi obveščevalci so segala tudi do predlogov o kapitulaciji Nemčije in jamstvu ZDA, da bodo zaustavile širjenje komunizma v Evropi. Po svoji vrnitvi v Italijo v začetku novembra 1944 je McDowell svojim predstojnikom predlagal, naj s posebno angloameriško misijo zagotovijo kapitulacijo Nemcev v Jugoslaviji. McDowell je želel igrati veliko igro, večjo, kot so mu jo namenili tisti, ki so ga poslali k Mihailoviću. In večjo, kot jo je bil sam sposoben igrati. Se je pa mogoče vprašati, ali je to počel iz lastnega prepričanja ali pa pod vplivom Draže Mihailovića.

Misijo »Ranger Unit« pod vodstvom podpolkovnika McDowlla je zaradi britanskega stališča predsednik ZDA Roosevelt preklical že nekaj dni po njenem prihodu v Srbijo, 3. septembra 1944, a sta do odhoda misije od Mihailovića minila skoraj dva meseca; McDowell je tudi zaradi svojega odlašanja in različnih izgovorov, zakaj ne more oditi iz Srbije, odšel 1. novembra 1944. Takrat je bila Srbija že v rokah osvobodilnega gibanja. Pri Mihailoviću je še dva meseca ostal en član misije OSS, ki je bil četništvu oziroma njihovim pogledom na jugoslovansko državo odkrito naklonjen. McDowellovo misijo je poglobljeno predstavil Dušan Biber in jo opredelil kot neuspešno oziroma pojasnil, da ni dosegla učinka, ki so ga z njo načrtovali v OSS (Neuspeh neke misije: ameriški podpolkovnik OOS Robert McDowell v štabu Draže Mihailovića leta 1944, *Borec*, 1989, 10–11).

Po vrnitvi od Mihailovića je McDowell napisal obširno poročilo z naslovom »Jugoslavija – Raziskava jugoslovanskega nacionalizma« (tako je imenoval četniške, ultrasrbske poglede), v katerem je izražal četnikom naklonjena stališča o jugoslovanski prihodnosti. V zvezi z Mihailovićem pa je v poročilu zapisal, da ga spoštuje in občuduje.

Obveščevalno delovanje OSS in koristnost pošiljanja misij k Mihailoviću pa kažejo besede sklepnega poročila šefa jugoslovanske sekcije OSS v Bariju iz junija 1945, ki je menil, da misije OSS pri Mihailoviću niso bile koristne, ker so blokirale ameriške odnose s partizani in prepolovile obveščevalne podatke, ki so jih zavezniške misije do tedaj dobivale od njih.

Dan, ko je McDowell zapustil Srbijo, je tudi dan, ki je bil odločilen za oblast v povojni Jugoslaviji. Glede sovpadanja dneva gre le za naključje, saj se je McDowell »umikal« iz Srbije, vse odkar je predsednik Roosevelt njegovo misijo preklinal. Je pa na dan, ko je zapustil Srbijo, bilo odločeno tisto, kar je želela doseči OSS na čelu z direktorjem Donovanom s Projektom Shepherd. V resnici je prišlo do odločitve, da cilj te dejavnosti OSS glede Jugoslavije in njene oblasti ni bil dosežen. Ne sicer povsem, a glede oblasti v jugoslovanski državi, njenega političnega značaja, je bilo tega dne, 1. novembra 1944, s t. i. beograjskim sporazumom med Titom kot predsednikom Nacionalnega komiteja osvoboditve Jugoslavije, tj. revolucijske vlade, ki jo je sestavilo osvobodilno gibanje, na eni strani in Šubašićem kot predsednikom jugoslovanske kraljeve vlade na drugi strani, odločeno, da bo na oblast v Jugoslaviji bistveno vplivalo osvobodilno gibanje. Prav to pa je želel Donovan s podpiranjem Šubašića preprečiti. Odločeno je bilo, da bo kralj predal oblast kraljevemu namestništvu in kakšna bo sestava prihodnje enotne jugoslovanske vlade. Začela pa se je politična igra med Britanci in Američani glede ohranitve oblasti jugoslovanskega kralja. V njej je sodeloval pripadnik OSS Yarrow; Američani se niso strinjali s tem, da kralj preda oblast regentskemu svetu, medtem ko so Britanci (Churchill) v tem videli možnost, da kralj formalno ohrani prestol in tudi monarhijo. To so sicer počeli s stisnjenimi zobmi, kajti načeloma so bili proti prehodu kraljeve oblasti na regente, a so delovali politično pragmatično. Britanci so bili do kralja Petra mnogo manj prizanesljivi, kot so bili Američani. V političnih zapletih okoli predaje kraljeve oblasti na regentski svet je bila OSS zelo dejavna. Ni pa bila uspešna, kajti Šubašić se je s svojo vlado podredil Titu.

Politično delovanje OSS v Jugoslaviji, dejansko je šlo tudi za Donovanovo osebno delovanje se je pokazalo v Projektu Shepherd. Šlo je za vprašanje vodenja jugoslovanske kraljeve vlade in osebe, ki bi najbolj ustrezala Američanom. Osrednje dogajanje OSS glede Jugoslavije, ki je kazalo na ameriške, mogoče je reči tudi imperialistične namere, da se vmešajo v jugoslovanske razmere, je bil »Shepherd Project«. Obveščevalna dejavnost z jasnim političnim ciljem, ki je imela povedno ime Ovčar ali Pastir. Osrednja osebnost tega »projekta« je bil Ivan Šubašić, hrvaški politik, ban Banovine Hrvaške. Bil je hkrati pastir in tudi »ovca«, ki jo je kot pastir vodila OSS. Pastir pastirja je bil Donovan oziroma OSS.

Šubašić je kot ban Banovine Hrvaške skupaj z jugoslovansko vlado aprila 1941 zapustil domovino in šel v begunstvo; po krajšem bivanju v Londonu je deloval v ZDA (do leta 1944) med jugoslovanskimi izseljenci, predvsem med hrvaškimi, in nasprotoval prosrbski politiki, ki jo je v ZDA vodil jugoslovanski ambasador Fotić. To je najbrž prepričalo Donovana, da ga je želel uporabiti za »pomiritev« odnosov med srbskimi in hrvaškimi politiki v jugoslovanski vladi. Z namenom, da odločneje vplivajo na politična dogajanja v Jugoslaviji – na vojaško dogajanje so vplivali s pošiljkami orožja partizanom –, je OSS ali kar Donovan osebno oblikoval »Shepherd Project«. Osrednja »figura« tega skrbno načrtovanega in vodenega načrta, ki je imel v bistvu namen zagotoviti ZDA vpliv na Jugoslavijo in v njej, je bil Šubašić. Tega je osebno angažiral Donovan. Z njegovo pomočjo oziroma z njim je želel Donovan vplivati na

jugoslovansko kraljevo vladu in na razmere v Jugoslaviji zlasti glede odnosa med zahodnimi zavezniki in jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem. Šubašič je bil sredstvo v tej »igri«. Tako je bil Donovan tisti, ki je predlagal, da postane Ivan Šubašič predsednik jugoslovanske kraljeve vlade kot tisti politik, ki bo lahko navezal stike z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem in skušal rešiti jugoslovansko vprašanje, ki se je po zasedanju Avnoja konec novembra 1943 z razglasitvijo tega organa za oblastnega precej zapletlo. Se je pa zveza med OSS in Šubašičem začela že mnogo prej, maja leta 1942. V zvezi s tem je bilo že spomladi 1944 načelno dogovorjeno, da se Tito in Šubašič srečata v Drvarju, torej še pred tem, ko je bil ta sploh imenovan za mandatarja jugoslovanske vlade, kar se je po pritisku Donovan na jugoslovanskega kralja Petra zgodilo junija 1944. Donovan je menil, da bo Šubašič koristen za ameriško politiko v Jugoslaviji. Ko so zavezniki na teheranski konferenci konec novembra 1943 sklenili, da bodo vojaško podpirali jugoslovanske partizane, je »Shepherd Project« postal skupna dejavnost OSS in ministrstva za zunanje zadeve ZDA; trajala je vse do februarja 1945. Šlo je za način političnega vmešavanja ZDA v jugoslovanske razmere. Zlasti v oblikovanje jugoslovanske vlade, ki naj bi z dogovarjanjem z osvobodilnim gibanjem rešila Jugoslavijo pred »komunizmom«. Namen tega je bil v veliki meri tudi v tem, da naj bi ameriško podpiranje Šubašiča pomenilo nekakšno protiutež britanskemu podpiranju Tita. Američanom se je to očitno zdelo pretirano, zato so želeli imeti v »igri« svojega človeka, Šubašiča. OSS je Šubašiča ocenjevala kot zanesljivega. Konec avgusta 1943 se je s Šubašičem sestal Donovan; obljubil mu je skorajšnje zavezniško izkrcanje na vzhodni obali Jadrana, Šubašič pa je obljubil, da gre v Jugoslavijo, kjer naj bi pridobival Hrvate (hrvaške domobrane) za boj proti silam Trojnega pakta. Septembra 1943 je Šubašič predložil svoj načrt za prodor v Jugoslavijo. Donovan in Šubašič sta se srečala še nekajkrat, sicer pa je v imenu OSS za Šubašiča in njegovo politiko skrbel visoki funkcionar OSS Yarrow, ki je od septembra 1944 do februarja 1945 sproti obveščal Donovan o pogajanjih in odnosih med Titom in dr. Šubašičem. Yarrow je skupaj s Šubašičem in jugoslovanskim kraljem Petrom sodeloval tudi pri izdelavi generalnega načrta za delovanje do formiranja nove jugoslovanske kraljeve vlade, katere mandatar je junija 1944, dejansko na Donovanovo zahtevo, postal Šubašič. Po Donovanovih navodilih je Yarrow skupaj s Šubašičem pripravil osnutek memoranduma o politiki nove vlade; odobrili so ga tudi Britanci.

OSS je dosegla, da je Tito že sredi februarja 1944 privolil, da se bo srečal s Šubašičem, spomladi 1944 pa je bilo načelno dogovorjeno, da se srečata v Drvarju, kjer je bilo takrat vodstvo jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. Srečala pa sta se nato julija 1944 na Visu, kamor se je bil po nemškem napadu (zračnem desantu) na Drvar prisiljen umakniti Tito s svojim vojaškim in političnim štabom. Takrat sta sklenila t. i. viški sporazum med kraljevo vladu, ki jo je takrat že vodil Šubašič (a še ni imela ministrov), in vodstvom osvobodilnega gibanja. Šubašič je sprejel zahteve vodstva osvobodilnega gibanja in je kot predstavnik kraljeve vlade priznal osvobodilno gibanje pa tudi Avnoj kot oblastni organ.

Šubašič je bil pod vplivom OSS, bil je dejansko pod njihovim nadzorom. Ko se je Donovanu zdelo, da je Šubašič v začetku leta 1945 prišel preveč pod Titov vpliv, je želel,

da kot predsednik kraljeve vlade odstopi. Donovanu se je nasploh zdelo, da so Britanci do Tita preveč popustljivi, zato je OSS še naprej vzdrževala stike z Mihailovičem. Britanci so imeli do Mihailovića že od leta 1943 zadržke; vedeli so, da je njegov vojaški učinek v bojevanju proti okupatorjem manjši, kot sta ga razglašala Mihailović in jugoslovanska kraljeva vlada. Ko so po teheranski konferenci »velikih treh« zavezniki sklenili podpreti jugoslovanske partizane, so Britanci in Američani maja 1944 odpoklicali še zadnje preostale zvezne oficirje iz četniških štabov. Vendar je konec avgusta 1944 direktor OSS Donovan poslal v štab Draže Mihailovića obveščevalno misijo »Ranger« pod poveljstvom podpolkovnika McDowlla. Proti temu je ostro protestiral Churchill in predsednik ZDA Roosevelt je že nekaj dni kasneje ukazal umik misije, ki pa je pri četnikih ostala vse do 1. novembra 1944.

Še preden je Donovan k Mihailoviću poslal misijo OSS »Ranger«, se je v Italiji, na otoku Capri, srečal s Titom in se z njim pogovarjal o delovanju OSS v Jugoslaviji. To je bilo v okviru Titovega obiska Italije, ko se je srečal tudi s Churchillom. Donovan je Tita obvestil, da bo poslej v njegovem vrhovnem štabu delovala samostojna ameriška misija. Hkrati s tem, ko je poslal svojo misijo k Mihailoviću, pa je prišel v konflikt s Churchillom, ker je OSS podpirala grške protimonarhiste, medtem ko je Velika Britanija podpirala monarhiste. V Jugoslaviji in Grčiji sta Velika Britanija in ZDA podpirali odporiški gibanji, ki sta imeli različne cilje; OSS je v Jugoslaviji po tihem dajala manjšo prednost monarhistom, v Grčiji pa ne, Velika Britanija pa prav obratno.

O tem piše Torkar v tretjem poglavju, v katerem je predstavil misije OSS pri četnikih oziroma pri Draži Mihailoviću. S tem, ko je McDowell odšel od Mihailovića, se je končalo sodelovanje OSS s četniki. Je pa OSS v okviru Projekta »Shepherd« še naprej skušala vplivati na jugoslovansko politično dogajanje. Res ne več na četnike, temveč na Šubašića in jugoslovanskega kralja Petra II. glede njegove predaje kraljevskih pooblastil kraljevim namestnikom. Američanom je bilo mnogo več do tega, da rešijo položaj in vlogo jugoslovanskega kralja Petra II., kot je bilo Britancem.

Blaž Torkar se v svojem preglednem prikazu delovanja OSS v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno ni spuščal v politično delovanje OSS, ampak je ostajal pri pripovedi o njihovi obveščevalni dejavnosti. Je pa imela ta dejavnost tudi ali pa kar predvsem politični namen. Vplivati na politično dogajanje med obema t. i. odporiškim gibanjema. Tistim, ki se je boril proti okupatorju, in tistim, ki je z njim tudi kolaboriral. V Jugoslaviji je želela OSS doseči oblast, voljno sodelovati z ZDA, ki bi tako na tem delu sveta ustvarile svoje interesno območje. Zato je podpirala obe vojaško-politični gibanji, ki sta se, eno resnično, drugo pa tudi nekoliko obojavljivo, bojevali proti istemu sovražniku, kot so se zavezniške države. Kljub večji vojaški učinkovitosti partizanov pa so dali v OSS četnikom večjo politično težo, kot so jo ti v realnosti imeli. Zanje se je OSS bolj ogrela, kot sta se britanska SOE in nasploh britanska politika. Naklonjenost četnikom je bila predvsem politična in je imela ideološke razloge.

Najobsežnejše poglavje Torkarjeve knjige je posvečeno sodelovanju OSS s partizani oziroma misijam OSS pri partizanih. Sprva, vse do avgusta 1944, so bili predstavniki OSS del skupnih britansko-ameriških misij v Vrhovnem štabu NOV in POJ in v drugih

partizanskih štabih, denimo v Glavnem štabu NOV in POS ter v nižjih štabih, kot sta bila v Sloveniji štaba obeh korpusov in 4. operativne cone na Štajerskem. Prvi agent OSS pri partizanih, v Titovem štabu, je bil stotnik Melvin Benson, ki je tja prišel 22. avgusta 1943 in ostal štiri mesece. V misiji, ki je imela politične naloge, vodil jo je Fitzroy MacLean (poslanec britanskega parlamenta), in je v Titov štab prišla v začetku septembra 1943, je bil tudi pripadnik OSS major Linn Farish, sicer pa znani igralec ragbija (kласičnega, ne ameriškega nogometa). Torkar predstavlja še vrsto drugih pripadnikov OSS, ki so delovali v različnih britansko-ameriških misijah pri partizanih po vsej Jugoslaviji. Skupaj so t. i. zahodni zavezniki delovali v misijah do spomladi 1944, ko se je Churchill odločil, da bodo Britanci in Američani pri jugoslovanskih partizanih nastopali vsak s svojo misijo. Ameriška oziroma misija OSS je v Titov štab prišla avgusta 1944, vodil jo je polkovnik Ellery Huntington, sredi novembra 1944 ga je zamenjal podpolkovnik Charles Thayer. Ta zamenjava je imela politični razlog zaradi sporazuma Tito-Šubašić, kajti Thayer je imel več diplomatskih izkušenj in je bil MacLeanov osebni prijatelj. Sredi aprila 1945 je Thayerja zamenjal major Franklin A. Lindsay, ki je bil do tedaj vodja misije pri slovenskih partizanih oziroma v 4. operativni coni na Štajerskem (misija »Cuckold«; o tem je Lindsay napisal spomine *Ognji v noči: z OSS in Titovimi partizani v medvojni Jugoslaviji*, Ljubljana 1998; *Beacons in the Night: With the OSS and Tito's Partisans in Wartime Yugoslavia*, 1983). Misija OSS v Titovem štabu je imela vlogo nekakšne protiu-teži takratnim ameriškim misijam pri četnikih (»Hayard« in »Ranger«). Sprva je imela svoj center na Visu (kjer je bil Titov štab), po partizanski osvojitvi oziroma osvoboditvi Srbije pa v Beogradu. Njena osnovna naloga je bila v pošiljanju vojaških podatkov o nemških vojaških silah in organiziranju pomoči osvobodilnemu gibanju. Bila je izključno obveščevalna. Organizirala je tudi evakuacijo zavezniškega letalskega osebja, ki je bilo v varstvu partizanov po zrušitvi njihovih letal. Po uradnih statističnih podatkih na dan 1. oktobra 1944 so z ozemlja Jugoslavije evakuirali 1088 letalcev, 732 jih je bilo pri partizanih. Zaradi sodelovanja OSS s četniki se je od jeseni 1944 delovanje britanskih in ameriških misij pri partizanih poslabšalo, razlog za to pa je bilo tudi zблиžanje partizanov z Rdečo armado oziroma Titov »pobeg« z Visa k Sovjetom oktobra 1944. Partizani tako niso več zaupali misijam zahodnih zaveznikov ali pa so jim zaupali še manj kot prej. To je njihovo delovanje, zlasti obveščevalno, oteževalo. Do otoplitve odnosov partizanov do zavezniških misij je prišlo februarja 1945 po srečanju Tita z zavezniškim vrhovnim poveljnikom za Sredozemlje maršalom Alexandrom, ko je ta obiskal Beograd.

Za zaveznike je bilo bojišče na jugoslovanskem ozemlju, kjer so se s skupnim sovražnikom borili partizani, vojaško precej pomembno. Tako zaradi bližine italijanskega bojišča kot tudi zaradi nemških vojaških sil v Grčiji, od koder so se te začele umikati čez Jugoslavijo. Slovensko ozemlje je bilo za zahodne zaveznike vojaško vsekakor pomembno še zlasti med operacijo »Overlord«, tj. izkrcaja v Normandiji v začetku junija 1944. V tem obdobju so slovenski partizani in nato partizani vsejugoslovanskega odporniškega gibanja izvedli proti nemškim komunikacijam dve veliki operaciji: »Bearskin« in »Ratweek«. Strateško bi se operacija s šifrirnim imenom »Bearskin« navezovala na situacijo na t. i. drugi fronti.

Najobsežnejši del tega poglavja o OSS in partizanih je posvečen misijam OSS pri slovenskih partizanih, za kar je Blaž Torkar nedvomno največji strokovnjak. Del njegovega prikaza delovanja OSS med slovenskimi partizani je tako strnjen pregled bistvenega v njenem delovanju, kar je predstavil v svoji knjigi o ameriški obveščevalni službi na Slovenskem med drugo svetovno vojno.

Med drugo svetovno vojno so na območju Slovenije delovale različne zavezniške vojaške misije; največ jih je bilo angloameriških. Vse so delovale med slovenskimi partizani, razen prve, ki je bila »izvidniška«, poslana marca 1943. Polovica te je šla k partizanom, polovica pa k slovenskim četnikom; sestavljali so jo Slovenci, poslala pa jih je britanska tajna služba. Vse ostale angloameriške misije so bile le pri partizanih. Zahodni zavezniki so se namreč zavedali pomembnosti partizanov na slovenskem ozemlju kot svoje vojaške pomoči. Z misijami pri partizanih so zahodni zavezniki dobivali pomembne informacije vojaškega značaja, o vojaški moči sovražnika, vremenskih razmerah pa tudi o političnih razmerah. Zlasti kaj partizani politično mislijo in nameravajo. Prva uradna angloameriška vojaška misija (»Flotsam«) je v Slovenijo prispela konec junija 1943 pod vodstvom kanadskega majorja SOE Williama Jonesa. O tej britanski misiji je precej znanega. Od prihoda v Slovenijo v Glavni štab NOV in POS jo je vodil major Jones, Kanadčan, veteran iz prve svetovne vojne (v kateri je izgubil oko), čigar kodno ime je bilo »Lawrence Jugoslovanski«; zaradi prevelikega navdušenja nad partizani so ga aprila 1944 odpoklicali. Zamenjal ga je pripadnik OSS stotnik James Goodwin. Ta je dosegel slavo, ko je postal glavni junak stripa *Goodwin's Guerrillas*, ki ga je objavljala ameriška revija *Life*. V tej reviji je bila objavljena tudi reportaža o skupnem napadu slovenskih partizanov in zavezniškega letalstva na železniški most čez Savo pri Litiji septembra 1944. Celotno akcijo je s fotografskim aparatom spremljal ameriški vojni fotoreporter John Phillips, pomemben ameriški vojni fotograf, imenovan tudi veliki boter fotografskega novinarstva. V tej akciji je bil Goodwin lažje ranjen in Phillips ga je fotografiral, ko ga je prevezoval partizanski zdravnik (fotografija je na naslovnici Torkarjeve knjige, žal ne v celoti, kajti fotograf je v objektiv ujel kompozicijo z razpelom nad Goodwinovo glavo; očitno se mu je to zdelo pomembno, medtem ko se opremljevalcu naslovnice Torkarjeve knjige ni, poudarek je namenil podobi brkatega Goodwina s cigareto v ustih - nekoliko «kavbojska» podoba). Američani so se tako lahko precej hitro seznanili z dogajanjem na bojišču, v katerem je skupaj s slovenskimi partizani sodeloval kot predstavnik OSS.

Delo vseh angloameriških vojaških misij v Sloveniji je leta 1944 usklajeval podpolkovnik Peter Moore. Angloameriške vojaške misije so bile prisotne v partizanskem glavnem štabu in v štabih korpusov ter štabih operativnih con oziroma v štabu 7. korpusa ter štabih 9. korpusa in 4. operativne cone. V teh štabih so bile že od začetka ločene britanske in ameriške vojaške obveščevalne misije, sicer pa podrejene Britancem. Prvi misiji OSS »Amazon« in »Alum« sta v Sloveniji pristali 26. in 27. novembra 1943. Prva je pristala v domobranski postojanki v Velikih Laščah, vendar ji je uspelo pobegniti k partizanom, misija »Alum« s stotnikom Georgeem Wuchinichem pa je pristala dan kasneje in v svoje vrste vključila tudi člane misije »Amazon«. Poleg naštetih

ameriških misij sta v Sloveniji delovali še misija »Arizona«, ki je bila takoj po prihodu priključena misiji »Alum«, ter misija »Arrow«.

Prvo misijo OSS pri slovenskih partizanih (»Alum«) je vodil poročnik, nato kapetan George Wuchinich; bil je sploh prvi častnik OSS, ki je deloval na ozemlju Jugoslavije. V slovenski partizanski štab je prišel 27. novembra 1943 in tam ostal do 25. julija 1944, ko je bil po mnenju svojih predstojnikov zamenjan kot preveč naklonjen partizanom. Misija je poslala več kot 1600 obveščevalnih depeš. Obširno je poročal o gospodarskem, političnem in vojaškem položaju v Sloveniji pa tudi o italijanskem in avstrijskem partizanskem gibanju. Pošljali so podatke o sovražnih letalih in letališčih v bližini Slovenije, razporeditvi protiletalskega topništva pa tudi rezultatih zavezniškega bombardiranja in morali prebivalstva bombardiranih mest. Misija je pomagala evakuirati rešene letalce in tudi pri organizaciji pobegov vojnih ujetnikov; od februarja do aprila 1944 je bilo evakuiranih več kot sto ameriških letalcev.

V Sloveniji je delovalo več kot deset drugih ameriških misij. Poleg obveščevalnega dela (tudi »špijoniranja« partizanov, kajti hkrati z vojaškimi poročili so pošiljale tudi poročila o delovanju partizanov in »političnem položaju« v Sloveniji) so skrbele tudi za usklajevanje vojnih načrtov med partizani in zavezniki; urejale so zveze in letalske prevoze, dostavo zahodne vojaške pomoči in evakuacijo rešenih zavezniških letalcev. Poročila, ki so jih pošiljale razne misije, so bila partizanom naklonjena, do njih pa so bila tudi precej kritična. Za poročila oziroma delovanje za OSS so pridobivali tudi Slovence, ki niso postali le njihovi informatorji, ampak kar »uslužbenci« ali »agenti«.

O delovanju OSS med slovenskimi partizani je to najobširnejša predstavitev OSS v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Torkar je kot specialist za delovanje OSS predstavil bistvene misije OSS na ozemlju Slovenije: »Alum«, »Amazon«, »Arkansas«, »Cuckold«, »Flotsam«, »Arrow« ter misije OSS v Slovenskem primorju. To takrat namreč še ni bilo uradno del jugoslovanske države, zato je delovanje OSS na tem ozemlju predstavil ločeno. Za Angloameričane je bilo slovensko ozemlje z vidika vohunskega in drugega obveščevalnega delovanja zelo zanimivo, ker je mejilo na Italijo, kjer so se zahodni zavezniki srdito spopadali z Nemci, in na Avstrijo kot del nemškega rajha. V obeh državah, na obmejnih ozemljih s slovenskim, so želeli s svojimi obveščevalnimi metodami spodbuditi organizirano dejavnost domačega prebivalstva proti nemški vojaški sili.

Po razdelitvi angloameriške misije oktobra 1944 je ameriško misijo »Arrow« od januarja 1945 vodil stotnik John Blatnik. Bil je slovenskega porekla; od julija 1944 pa do začetka januarja 1945 je deloval v glavnem štabu hrvaških partizanov, nato pa je kot vodja misije »Arrow« deloval v slovenskem partizanskem štabu, kjer je ostal do konca vojne; leta 1946 je bil izvoljen v ameriški kongres in mandat v predstavniškem domu ZDA je opravljal do upokojitve leta 1974.

O misiji »Cuckold«, ki jo je vodil major Franklin A. Lindsay, je ta napisal spomine (*Ognji v noči*) in v njih povedal vse bistveno o njej, svojih opažanjih in ocenah slovenskega partizanstva. Njegovo poročilo o delovanju misije »Cuckold« do decembra 1944 je s komentarji oziroma z opombami za lažje razumevanje v reviji *Borec* leta

1983 (št. 2) objavil Tone Ferenc, tako da je o tej misiji v slovenskem zgodovinopisju in zgodovinskem spominu že kar precej znanega. Torkar je opisal tudi misije OSS, ki so delovale na Primorskem, ker je bilo za zahodne zaveznike to pomembno območje, saj je bilo v neposredni bližini Italije in tamkajšnjega bojišča. Posebno poglavje pa je namenil delovanju OSS v protinacističnem odporu v Avstriji, kamor so misije OSS prihajale večinoma z ozemlja Slovenije. Na ozemlje Avstrije, takrat ozemlje nemškega rajha, so želeli zavezniki obveščevalno delovati v zadnjem letu vojne. Pri tem so agentom OSS veliko pomagali slovenski partizani. Hkrati pa so jih tudi ovirali. Partizani so zavirali vsak poskus infiltracije misij in skupin OSS v Avstrijo in možnost, da bi tam organizirali učinkovit odpor proti nacistom. Šlo je za nezaupanje zahodnim zaveznikom, kar se je sicer kazalo tudi v nekaterih odnosih do drugih zavezniških misij. Za to so obstajali ideološki razlogi, ki so bili prisotni zlasti pri partizanih. Tak je bil denimo primer z misijo OSS »Maple«, ki jo je vodil stotnik Charles Fisher. S slovenskimi partizani iz 4. operativne cone je nameraval oditi v Avstrijo in tam organizirati odpor ter pošiljati obveščevalne informacije. Partizani so na različne načine ves čas omejevali njihov odhod na sever, poleg tega pa so jim omejevali gibanje. Do Američanov so se vedli sumničavo, če ne kar sovražno. 26. decembra 1944 je Fisher skupaj s partizani v Tuhinjski dolini padel v nemško zasedo in bil ubit. Njegovo delo so uspešno nadaljevali preživeli člani misije, ki so delovali pod imenom skupina Grady-Mansion, in še naprej pošiljali obveščevalne podatke zaveznikom.

Poskusi OSS, da bi v Avstriji organizirali odpor, pa niso bili uspešni. Pri tem so naleteli tudi na nezainteresanost pri tamkajšnjem prebivalstvu. Torkar je predstavil vse misije OSS, ki so skušale zanetiti protinacistični odpor na ozemlju nemškega rajha. Pri tem je šlo tudi za t. i. prodor na sever, o čemer so razmišljali zahodni zavezniki. Da bi namreč izvedli izkrcaje v Istri in nato skozi t. i. ljubljanska vrata pri Postojni čez slovensko ozemlje »vdrli« v Avstrijo. Agent OSS v Švici je septembra 1944 od nemškega agenta, zaupnika nemškega generala Glaiseja von Horstenaua, poveljujočega nemškega generala v NDH, dobil namig o nemškem sodelovanju pri tem. Tisti, ki so na nemški strani to predlagali, so želeli, da bi zahodni zavezniki na ozemlje nekdanje Avstrije prišli prej kot sovjetska Rdeča armada. Take želje pa so imeli tudi zahodni zavezniki in so v zvezi s tem prav tako delovali z obveščevalno dejavnostjo, tudi OSS. Pri tem so računali še na sodelovanje partizanov. Med delovanjem na avstrijskem ozemlju, kamor so večinoma prišli čez slovensko ozemlje s pomočjo slovenskih partizanov, so bili po poročilu OSS od 34 agentov nemško-avstrijske sekcije štirje ubiti, štirje pogrešani, trinajst je bilo ujetih, eden pa je bil dvojni agent.

Na kratko, a dovolj informativno je Torkar opisal tudi delovanje OSS na otokih v Jadranskem morju, ki so bili za zahodne zaveznike zanimivi. Posebno poglavje je posvetil Slovincem v ZDA in njihovem sodelovanju z OSS. O delovanju slovenskih izseljencev v ZDA med drugo svetovno vojno, z namenom nudenja podpore jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju, vemo že marsikaj; npr. iz študije Matjaža Klemenčiča *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji: naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja*

do konca druge svetovne vojne (Maribor : Obzorja, 1987). Torkar pa je predstavil nekaj posameznikov, ki niso bili vsi »ameriški Slovenci«, ampak Slovenci v ZDA med vojno, ki so delovali za OSS. Takšna sta bila Franc Snoj in Ivan Marija Čok. Poleg teh je kot slovenske sodelavce OSS predstavil še pisatelja Louisa Adamiča in Andreja/Andrewa Kobala; oba sta bila »ameriška Slovenca« in pisatelja, njuni politični pogledi pa so se močno razlikovali. Nekateri Slovenci so v ZDA aktivno sodelovali z OSS kot sodelavci, uslužbenci. Med tistimi, ki so z OSS sodelovali bolj od »blizu«, pa je Torkar predstavil našete; posebej ni predstavil Johna Blatnika, ki je bil kot agent OSS poslan v Jugoslavijo z misijo »Arrow« (to je predstavil posebej). Slovencem, ki jih je predstavil v knjigi kot sodelavce OSS, je bilo razen Adamiča skupno to, da so imeli zadržan odnos do jugoslovanskega osvobodilnega gibanja. Ker je bilo protiosno in je delovalo za zavezniško stvar, so ga sicer pogojno sprejemali. Predstavitev teh slovenskih sodelavcev OSS, trije so bili ameriški državljani, je namenjena bolj ameriškim bralcem knjige. Njihov »angažma« v OSS ali za OSS pa je vsekakor zanimiv tudi za slovenske bralce, kajti o tem se v zapisih o njih ne govori dosti. O nekaterih vemo mnogo, ne pa vsega, zlasti tega, kar je v zvezi z njihovim sodelovanjem z OSS ali v OSS predstavil Torkar. Med sodelavci OSS iz vrst Slovencev je najvišji položaj vsekakor dosegel Andrej/Andrew Kobal, rojen v Cerknem 1899; v ZDA je bil od leta 1921, kjer se je ukvarjal z novinarstvom in pisateljevanjem; kot tak je znan v slovenskem prostoru. Študiral je na različnih ameriških univerzah in dosegel štiri doktorate; tudi iz psihologije, kar ga je pripeljalo v OSS, kjer je sprva izbiral agente za delo na »terenu«, nato pa od leta 1943 deloval v Kairu, kjer je navezal stike z jugoslovansko begunsko vlado. Osvobodilnemu gibanju ni bil pretirano naklonjen iz svojih političnih oziroma ideoloških razlogov in je vplival na zamenjavo častnika, ki je imel nalogo organizirati usposabljanje jugoslovanskih, zlasti slovenskih agentov za delo na »terenu« v Jugoslaviji, ker se mu je zdel preveč naklonjen partizanom.

V posebnem poglavju je Torkar predstavil povezave Vladimirja Vauhnikarja, še vedno nekoliko skrivnostnega slovenskega obveščevalca iz druge svetovne vojne. Očitno je bilo njegovo delovanje povezano tudi z OSS, ko je junija 1944 prebegnil iz Ljubljane v Švico. Tam je nadaljeval obveščevalno delovanje, pa tudi politično, saj se je trudil očrnuti osvobodilno gibanje. Napisal je tudi predlog za svobodno slovensko državo in ga poslal Alanu Dullsu, ki je v Bernu vodil urad OSS za vso Evropo. Dullsove povezave z Jugoslavijo je Torkar predstavil v kratkem poglavju. Dulles je bil odgovoren za dosego separatnega premirja z Nemci na ozemlju vzhodno od Soče, kar je omogočilo hiter prodor Angloameričanov proti Trstu in vanj. To je bil najbrž tudi eden od razlogov, da so zahodni zavezniki jugoslovanske kolaborante (šlo je predvsem za srbske enote, ki so se jeseni 1944 po umiku iz Srbije s privolitvijo Nemcev namestile na ozemlju Primorske, večinoma v okolici Ilirske Bistrice), ki so se jim predali, obravnavali drugače kot slovenske domobranci na Koroškem. Tistih kolaborantov, ki so se predali zaveznikom na ozemlju italijanske države, niso vrnili v Jugoslavijo. Dullsova informatorja o razmerah v Jugoslaviji sta bila po njegovem agentu Čok in Snoj.

Na koncu knjige je Torkar predstavil tudi različne politične poglede na jugoslovansko državo, ki so se dotikali tudi vloge Slovenije v njej in so bili izraz obveščevalnega

delovanja OSS. Prikazani so različni pogledi in predlogi slovenskih politikov glede povojne vloge Slovenije v jugoslovanski državi. Pogledi in predlogi glede povojne Slovenije so nastajali vse vojno obdobje. V to je bilo vključeno tudi mejno vprašanje. Glede vsega so imeli v ZDA in v OSS svoje mnenje ali mnenja, kar je predstavljeno v tem poglavju. Vsekakor so imeli v ZDA svoj pogled na jugoslovansko državo in njeno prihodnost, glede na to, da je v vojni poleg osvobodilnega momenta bilo v igri tudi spreminjanje političnega sistema oziroma zamenjava oblasti. Glede tega so v ZDA, OSS pa je bila v jugoslovanskem primeru izvajalka politike, kakršno so si te po vojni v Jugoslaviji želele, zastopali nekoliko drugačno mnenje, kot ga je o tem imela njena najbližja zaveznica Velika Britanija. Ta je zaradi vojne, vojaške učinkovitosti na osvobodilno gibanje gledala nekoliko bolj prizanesljivo in popustljivo kot politika ZDA. Churchill je to, po svojem mnenju, uspešno rešil z dogovorom s Stalinom oktobra 1944, ko sta se dogovorila o načelu »fifty-fifty«¹ glede prihodnje oblasti v Jugoslaviji; pol meščanskim, pol komunističnim političnim silam. ZDA pa so hotele že v vojnem obdobju zagotoviti politično stanje, kot je bilo pred vojno. Tudi za ceno državljanske vojne, kar se je pokazalo pri misiji OSS »Ranger«, ki jo je jeseni 1944 vodil McDowell, in njenem podpiranju četništva. Res pa je, da je McDowell marsikaj počel na svojo pest.

O zaključnem poglavju v knjigi, ki govori o pogledih na vlogo Slovenije v jugoslovanski državi, pri čemer je šlo za poglede in želje glede povojne prihodnosti, je treba povedati, da je OSS glede tega delovala kot bistven del politike ZDA. Bila je sredstvo ameriške politike, ki je že med vojno kazala težnje po ustvaritvi »imperija«, vendar ne v ozemelskem smislu, marveč v interesnem, političnem in ideološkem smislu, pri čemer je gospodarstvo in gospodarska pomoč ali sodelovanje imelo veliko vlogo. Šlo je za nov »tip«² imperializma, drugačen od tistega iz 19. stoletja.

Ko beremo o delovanju OSS med drugo svetovno vojno v Jugoslaviji, je mogoče v tem videti tudi politiko in način delovanja obveščevalne službe ZDA, ki je izšla iz OSS. To je bila CIA – Central Intelligence Agency. Ta je postala ena od poglobitnih udarnih pesti ameriške politike v povojnem svetu, ki je živel v razmerah hladne vojne. CIA je za ZDA v polu bipolarnega sveta, ki so ga ekonomsko in vojaško obvladovale ZDA, opravljala dejavnost, ki jo je med drugo svetovno vojno začela OSS, vendar jo je bistveno nadgradila. Postala je pomembno »orodje«³ ameriške politike v mnogih državah, kjer je s svojo dejavnostjo urejala politična razmerja in postavljala na oblast tiste, ki so najbolj odgovarjali politiki ZDA. Zаметki tega so bili opazni že v delovanju OSS prav na primeru Jugoslavije. Ta je v drugi svetovni vojni z vsem, kar je to vojno označevalo, od osvobodilnega gibanja s političnim programom do kolaboracije z njenimi političnimi načrti, in je pomenilo pogoj za možnost državljanske vojne, OSS predstavljala nekakšen poligon za pridobivanje izkušenj za politiko vmešavanja v razmere druge, neodvisne države z obveščevalno službo in njeno dejavnostjo. Blaž Torkar tega v svojem pregledu delovanja OSS na ozemlju Jugoslavije med drugo svetovno vojno sicer ni želel posebej poudarjati, vendar pa marsikaj, kar je povedal, kaže na to dejstvo. OSS je bila sredstvo ameriške politike, sredstvo njenega namena, da po vojni tudi politično obvladuje svet, gospodarsko ga je že med vojno, in prav to je ZDA dalo

možnost tudi političnega obvladovanja. Šlo je pač za klasično makiavelistično, vseobče politično pravilo, da namen posvečuje sredstvo. In OSS je bila sredstvo namena.

Blaž Torkar je v knjigi delovanje OSS v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno predstavil na zgodovinospisni način, s temeljno metodo znanstvenega zgodovinospisja, zanimivo in za bralca informativno. Knjiga o ameriških obveščevalnih misijah v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno je zato pregled, kakršnega si lahko le želimo. Ni pretirano obsežna, vendar dovolj povedna oziroma informativna. V njej je na kratek, vendar dovolj natančen način predstavil vse, kar je treba vedeti o ameriški OSS na ozemlju jugoslovanske države med drugo svetovno vojno. Knjiga je res napisana tako, da v prvi vrsti informira ameriškega bralca, vendar je hkrati zelo uporabna in zato dobrodošla tudi za nas. Gre namreč za temeljito, res pregledno delo, ki pa zadovolji tako strokovnjake za to dejavnost kot tudi tiste, ki o tem vedo malo ali nič. Z uporabo izvirnega gradiva, ki je dostopno, je nastala zanimiva in znanstveno utemeljena knjiga, ki na novo odkriva delovanje ameriške obveščevalne službe ter posredno tudi nekaterih drugih v Sloveniji med drugo svetovno vojno. Dr. Blaž Torkar je tako opravil pomembno delo za ameriško zainteresirano javnost. Omogočil ji je, da se seznanijo tudi z vojno na koščku sveta, ki ga večina ne pozna in se ga najbrž niti ne zaveda. Hkrati pa je jugoslovanski/slovenski javnosti predstavil delovanje Američanov v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno. Velja pa tudi poudariti, da je eden redkih, če ne kar edini med slovenskimi zgodovinarji, ki mu je uspelo za svoje delo pridobiti zanimanje ameriškega založnika. S Torkarjevo knjigo se je ta del sveta, ki ga ozemeljsko predstavljata nekdanja jugoslovanska država in sedanja država Republika Slovenija, umestil na zemljevid ameriških bojišč v drugi svetovni vojni. Postali smo del ameriške zgodovine, karkoli že to pomeni in kakorkoli že kdo to razume.

Zdenko Čepič